

АБДУЛАЗИЗХОН МАДРАСАСИ ВА БУХОРО ЁДГОРЛИКЛАРИДА ЗООМОРФИЗМ

Қобилов Шохрухмирзо

**Я. Ғуломов номидаги Самарқанд Археология институти
Бухоро филиали қайта таъмирловчиси.**

kobilovshb@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13925123>

Исломгача бўлган Бухоро тарихий ёдгорликларида инсон, ҳайвон, қуш тасвири ва бошқа шаклларнинг безак элементларини кўплаб учратиш мумкин. Масалан, биргина Варахша саройи харобаларида ўттизга яқин шундай турдаги деворий суратлар топиб ўрганилган. Шунингдек, Пойкент вайроналаридан топилган калонналарнинг пастги таянч қисмида товус шакллари бутунлигича сақланган. Варахша тасвирлари ганчдан Пойкент тасвирлари эса лойдан ишланганлиги билан ажралиб туради. Аммо воҳанинг кейинги даврлардаги меъморчилик услубида зооморфизм элементлари сиқиб чиқарилади. Бунга сабаб ушбу давр (VIII – XX аср бошлари) бинолари қурилишининг асосий буюртмачиси диний ташкилотлар бўлганлиги эди. Ислом дини ўзидан олдинги диний қарашларни рад этиш ва инсонларни турли буюм ва санамларга сиғинишини тақиқлаш мақсадида ҳайвон ва инсон шаклларини маиший турмушда ва умуман рамзий маънода ишлатишни ман қилди. Турли вазифаларни бажарган тарихий биноларни энди ислимий (ўсимликсимон) ва ҳандасавий (геометрик) шакллар безай бошлади. Шунга қарамасдан, “Қуббат ул-ислом” шарафли Бухоро биноларида зооморфизм баъзан очиқ ва баъзан яширин акс этиб келган. Зооморфизм асрида Ўрта Осиёнинг Самарқанд шаҳрида Шердор мадрасаси (1618-36), Нодир девонбеги мадрасаси (1630-35), Бухорода Нодир девонбеги мадрасаси (1622) ва Абдулазизхон мадрасалари (1652) бунёд этилган. Самарқанднинг бу икки мадрасаси пештоқлари “шер елкасида қуёшни элтаётган ва олдинда кийик қочаётган” ҳолатда тасвирланган. Регистон ансамблининг ажралмас қисми бўлган Шердор мадрасаси моҳир меъмор Абдужаббор томонидан Самарқанд ҳокими Ялангтошбий Баҳодир буюриғи билан қурилган. Мадрасанинг номи унинг кириш пештоқидаги икки шер номидан олинган. Мусулмон астрономиясида қуёшнинг Асад буржи, яъни Шер рўбарасида бўлиши замоннинг бахтиёр бўлишига ишорадир. Шунингдек, мадрасанинг 1618 йил июль ойида битказилганлигини ҳам англатади[1]. Қадимдан шер табиат ҳукмдори сифатида шоҳларнинг қудрат рамзига айланади. Қуёш эса буюк илоҳ Ахурамазда ва инсонлар ўртасида воситачи, жангчи Митранинг рамзи ҳисобланган. Шер елкасида қуёш тасвири қадимий Эрон қоятош суратларида зардуштийлик динининг белгиси сифатида илк маротаба пайдо бўлган. Кейинчалик бу тасвир Форс ҳукмдорларининг давлат муҳрига кўчади. Темурийлардан Бобур Мирзонинг байроғида ҳам ушбу тасвир мавжуд бўлган.

Шер тасвири Нодир Мирзо Тоғой ибн Султон Мирзо Девонбеги томонидан қурилган яна бир Самарқанд мадрасасида акс эттирилган. Мадрасанинг кириш пештоқида шер, унинг олдида кичик бир кийик қочиб кетаётган деворий панно акс этган. Бундан ташқари, Нодир девонбеги Самарқандда 1630 йилда намозгоҳ-хонақоҳ ҳам қурдирган. Мифологик арслон ва бургут тасвирлари мил.авв. III минг йилликда Суза деворий суратларига илк бор ишланган[2].

Бухоронинг Лаби Ҳовуз мажмуасидаги Нодир Девонбеги мадрасаси XVII аср зооморфизмининг яна бир намунасидир. Мадрасанинг дастлаб карвонсарой мақсадида қурилиши бошланади. Аммо қурилишга Бухоро хони аштархоний Имомқулихон аралашгандан сўнг бино мадрасага айлантирилади. Мадраса пештоқида тасвирланган хумо қуши оёғида чўчка олиб кетаётган ҳолда тасвирланган. Пештоқ ўртасида ярим айлана қуёш инсон қиёфасида тасвирланган. Афсонавий хумо тасири ҳам қадимда Ўрта Осиё халқларининг қут-барака ва аёллар ҳомийси бўлиб, қадимий Варахша кўрғонидан археолог Шишкин томонидан аёл бошли хумо ҳайкалчаси топиб ўрганилган. Мўғуллар босқинидан сўнг Ўрта Осиё халқларида ананавий семруғ ва Хитой жонзодларига хос хумо қушлари бир бутунликда тасвирлана бошланди. Ушбу схоластика даврида жонли тасвирларни омма олдида кўрсатиш меъмор ва буюртмачидан катта қаҳрамонликни ҳам талаб қилган.

Бухоронинг ўзига хос такрорланмас яна бир ёдголиги Абдулазизхон мадрасасидир. Ушбу мадрасани шартли равишда “Аждар мадраса” деб аташимиз мумкин. Мадрасани бу ном билан аташимизнинг илмий асоси бор. Чунки мадрасанинг кириш қисмидан бошлаб, унинг меҳроб ва атроф панноларигача турли шаклда “аждар бош” суратлари мавжуд. Суратлар бошқа ўсимликсимон нақшлар билан аралаш ишлангани учун уларни ажратиб олиш анча диққатни талаб қилади. Ўз даврининг яғонаси мохир миниатюрачи хаттот мадрасанинг ички ва ташқи арабий сулс хатини Мимхоқон ибн Хўжа Муҳаммадамин ва насталиқ хатини миниатюрачи хаттот Мир Ҳусайннинг шогирди “иккинчи Мир Али” деб таърифланган “Олтин Кашмир қалами” соҳиби Мавлоно Хўжа Ёдгор[4] ишлари билан XVII аср зооморфизмига катта ҳисса қўшди. Ушбу афсонавий жонзод Анов шаҳристонидаги масжид қаносларида (кўкрак – пештоқнинг икки ён томони) ва Шахрисабздаги Малик Аждар масжид-мадрасасида ҳам мавжуд бўлган. Аждар илонлар шоҳи сифатида ёмон кўздан асровчи рамзий маънога эга. Тадқиқотимиз марказидаги Абдулазизхон мадрасасида аждар тасвири ўзига хос идишлар билан чамбарчас ишланган. Сабаби осмон буржларидан бўлмиш балиқ ўрнида баъзан аждар ҳам тасвирланган (айнан Хитойда балиқ буржи йўқ бўлиб, ўрнини аждар буржи эгаллаган). Мадрасанинг кириш қисми ўнг томонида йирик кўзанинг дастаси кўк ва оқ рангли тождор ажрар тасвирланган. XV асрда Мин сулоласи давридаги идишларга оқ ва кўк рангли уч оёқли аждар тасвирини ишлаш урф булган. Суратлар бинонинг асосий кириш, пешайвон гумбази, масжиднинг ички қисмларда тасвирланган. Суратларни ўрганиш давомида бизга уларнинг аксариятида парча-кошинлар тушиб кетганлиги катта ноқулайлик туғдирди. Шундай бўлса-да, юқорида эслатилган хоналарда бир неча ҳайвон тасвирларини аниқлашга муяссар бўлдик. Мадрасанинг кириш пештоқида:

“Бахт қуши давлатинг ғуломи эрур,
Йўлларингга офтоб сочар беҳад нур”

байти битилган. Ушбу байтга монанд қуёшга томон талпинаётган қуш тасвири бош пештоқнинг икки ён томонида иккинчи ярусига ишланган.

Мадраса қурилишида биринчи навбатда, қишки масжиднинг меҳробида жойлашган сурат, “Абулфайзхон тарихи” асарида келтирилишича, ҳукмдор ўз суратини ишлашни меъморларга буюради[3]. Аммо инсон (аслида жонли нарсаларнинг қиёси) тасвирини ишлаш диний чекланганлиги сабабли, ушбу вазифа махфий бажарилади. Меҳробнинг ўнг томон деворида эса бирор бир ёдгорликда учратилмайдиган араб

қурилиш услубидаги уч бино мажнунтоллар остида тасвирланган. Бу ҳолат XVII аср Бухоро миниатюраларида ҳам мавжуд. Айниқса, мажнунтол тасвири XX аср бошига келиб хона интерьер безагида урф бўлган. Мадрасанинг ички шарқий пештоқида бўртма гулдон ишланган бўлиб, унинг икки ён томонида (дастак сифатида) айлана бошли қуш тасвири бўйин қисмигача ишланган.

Ҳозирда аниқлаб бўлмаган (суратлар асосан кундал услубида ишланганлиги сабабли юза қисми ўчиб кетган), аммо афсоналар орқали бугунгача халқ орасида мавжуд бўлган ривоятларда қишги масжид-ҳонақоҳга киришда жанубий деворга илон ва чаёнлар сурати туширилган бўлиб, бу фоний дунёнинг машаққатларидан инсонларни огоҳлантиради. Қишги масжиднинг кириш пештоқининг ичкари томонида иккита айиқ тасвири бўлиб, мансаб ва бойлик инсонларни синаш учун берилишини англатса, деворнинг шарқий қисмида бойлик ва мансабга берилиб, Оллоҳни унутмаслик ҳақидаги оятлар битилган.

Мадраса безаклари услуби тўрт тарихий даврни босиб ўтган. XIX асрда шикастланган хоналарнинг деярли барчаси, гулқоғозлар билан безатилади. Аммо мадрасада доимий таълим жараёни олиб борилганлиги сабабли талабалар томонидан ушбу безакларга ҳам жиддий зарар етказилади. Мадрасанинг ҳақиқий инқироzi Бухоро советлар томонидан эгаллангандан сўнг рўй берди. Мадраса хоналаридаги ёзувлардан аниқланишича, ўтган асрнинг 20-30 йилларида совет ҳарбий курсантлари шу ерда истиқомат қилишган. Кейинги таъмирлаш ишлари уста Ширин Муродов раҳбарлигида олиб борилган.

Бугунги кунда мадрасанинг Ўрта Осиёда ягона эканлигини кўрсатиб турувчи декоратив безаклар йўқолиб бормоқда. Масалан, Л.И.Ремпелъ тадқиқотларида учрайдиган безакларнинг айримлари тўкилиб тушган. Тадқиқот жараёнида аниқланган суратлар ҳам кундал услубида ишланган бўлиб, улар ҳам ўчиб кетиш арафасида. Мадрасанинг шарқий пештоқи хужраларининг 80% йиқилиб тушган. Пештоқ ҳам тушиб кетиш арафасида турибди. Мадрасада кенг кўламли реставрация ва консервациялаш жараёнини бошлашган илмий комиссия тузилиб, унинг хулосалари билан маданий меъросимиз имкон қадар авлодларга ўз ҳолатида етказилмоқда.

References:

1. Абу Тохирхожа Самарқандий. Самария. Т.:1991. Б-27.
2. Шишкин В.А. Варахша. М.: 1963. С-176.
3. Абдурахмон Толе. Тарихи Абулфайзхон.Т.:1959.
4. Тарихи муқимхоний. Муҳаммад Юсуф Мунший. Т.:1956. 109 С.